

Θάνος Λίποβατς

Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ
ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ
ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Θα θίξω αρχικά το πρόβλημα θεωρητικά για να δώσω τις βασικές διαστάσεις του. Όλοι μιλάνε περί λαϊκισμού αλλά ο καθένας εννοεί κάτι άλλο, γι' αυτό πρέπει κανείς να κάνει μερικές διαφοροποιήσεις. Η πρώτη μεθοδολογική διαφοροποίηση αφορά τη διάκριση ανάμεσα στον ψυχισμό κάθε ατόμου και στην κοινωνία μέσα στην οποία ζει. Μπορούμε να περιγράψουμε τον ψυχισμό σύντομα ως τον «εσωτερικό κόσμο» του ατόμου, ενώ η κοινωνία είναι το σύνολο των «εξωτερικών» σχέσεων κάθε ατόμου με τους άλλους. Εδώ χρειάζεται αμέσως μια πρώτη διευκρίνιση: και ο «εσωτερικός» κόσμος είναι ένα πλέγμα σχέσεων με τον Άλλον μέσα από σύμβολα, εικόνες και φαντασιώσεις, ενώ από την άλλη οι κοινωνικές σχέσεις υπάρχουν μόνο μέσα από τους συμβολισμούς της γλώσσας και τις φαντασιώσεις που λέγονται μύθοι. Άρα η Διαφορά πρέπει να έγκειται στο ότι στις δύο αυτές περιπτώσεις, ο τρόπος και η φύση της χρήσης των συμβόλων διαφέρουν. Και όντως έτσι είναι: ο ψυχισμός των ανθρώπων δομείται ως αυτόνομος χώρος μέσα στα πρώτα πέντε περίπου χρόνια της ζωής του ατόμου, και το υλικό του υπόβαθρο είναι το σώμα του, δηλαδή οι ερωτικές και καταστροφικές ορμές του απέναντι στον εαυτό του και τους

άλλους. Από την άλλη ο κοινωνικός χώρος οικοδομείται ως αυτόνομος χώρος για τα άτομα ηλικίας πάνω από πέντε χρόνων περίπου, και το υλικό του υπόβαθρο συγκροτείται μέσω των παραγωγικών και καταστροφικών δυνάμεων που εφαρμόζουν οι άνθρωποι επάνω στον εαυτό τους και στη φύση. Είναι αυτονόητο ότι αυτοί οι δύο χώροι πάντα συνυπάρχουν, αλληλοσυμπληρώνονται ή αλληλοαντιμάχονται.

Πρέπει όμως να πάει κανείς ένα βήμα παραπέρα και να δει πώς οι άνθρωποι, είτε ως άτομα είτε ως κοινωνία, αποκτούν μια «αίσθηση της Πραγματικότητας». Γιατί αυτή δεν υπάρχει ποτέ ως τέτοια από πριν, αλλά δομείται μόνο μέσω ορισμένων διαμεσολαβήσεων. Αυτές είναι βασικά δύο τύπων: συμβολικού και φαντασιακού τύπου, και πάντα συνυπάρχουν. Εξηγούμε τι σημαίνουν αυτοί οι δύο όροι.

Η συμβολική διαμεσολάβηση σημαίνει ότι υπάρχει μία «οργάνωση» και ένας «λόγος», που κάνουν τα άτομα να έχουν, είτε ενδοψυχικά είτε κοινωνικά, μια «δομή» και μια «δράση». Η οικογένεια ή η μικρή ομάδα των φίλων κτλ. είναι, για παράδειγμα, οι πρωταρχικές μορφές οργάνωσης, που από τη μια γίνονται το στήριγμα των ατόμων για την ανάπτυξη του ψυχισμού, και από την άλλη είναι συγχρόνως και οι παραδοσιακές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Σε μια μη παραδοσιακή, «αναπτυγμένη» κοινωνία, η οργάνωση της οικονομίας και της πολιτείας παίρνει άλλες μορφές, οι οποίες με τη σειρά τους επιδρούν επάνω στις προϋπάρχουσες παραδοσιακές

μορφές, τις οποίες ενμέρει αλλάζουν ή περιορίζουν σε ένα μόνο πεδίο δράσης. Κάθε δε τέτοια μορφή οργάνωσης συνοδεύεται αδιάρρηκτα από έναν τύπο λόγου που τη χαρακτηρίζει. Φυσικά υπάρχουν περάσματα, συμβιβασμοί και συγκρούσεις ανάμεσα στις διάφορες αυτές μορφές.

Και εδώ αρχίζει το πρόβλημα, γιατί υπάρχει και η δεύτερη μορφή διαμεσολάβησης: η φαντασιακή. Αυτή προέρχεται από τον ατομικό και συλλογικό ναρκισσισμό των ανθρώπων, ο οποίος είναι και η πηγή των φαινομένων της εξουσίας, της κυριαρχίας και του συμφέροντος, δηλαδή της τάσης για εν- ή συν-σωμάτωση του άλλου, είτε μέσω της ταύτισης, είτε μέσω του μίσους ή της αδιαφορίας. Η φαντασιακή διαμεσολάβηση υπάρχει πάντα παράλληλα και ενάντια στη συμβολική διαμεσολάβηση και δομεί, στα μεν άτομα τις φαντασιώσεις και νοοτροπίες, στα δε κοινωνικά σύνολα τις ιδεολογίες, τους μύθους, τις εκλογικεύσεις των ιδιαίτερων συμφερόντων τους. Και αυτές οι διαμεσολαβήσεις συνδυάζονται πάντα με έναν τύπο λόγου και είναι συχνά δύσκολο να γίνει ο ορθός εντοπισμός τους.

Βασικά ισχύει η εξής σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές αξιώσεις και στις ατομικές φαντασιώσεις: όταν κυριαρχούν οι κοινωνικές αξιώσεις επάνω στις ατομικές ή στις παρτικουλαριστικές φαντασιώσεις, τότε συγκροτούνται οι αξίες, ενώ όταν κυριαρχούν οι ατομικές ή παρτικουλαριστικές φαντασιώσεις επάνω στις κοινωνικές αξιώσεις, τότε εμφανίζονται οι πρώτες ως ιδιαίτερα συμ-

φέροντα και ιδεολογίες. Αλλά αυτές οι τελευταίες διαπιστώσεις για τη σχέση ανάμεσα στον κοινωνικό και τον ατομικό χώρο ισχύουν πάντα μέσα στη φαντασιακή διάσταση. Επομένως πρέπει να λάβουμε πάλι υπόψη μας και τη συμβολική διάσταση του λόγου. Η διάσταση αυτή εκφράζεται στο ατομικό επίπεδο ως η διαλεκτική ανάμεσα στον ηθικό Νόμο και την επιθυμία, ενώ στο κοινωνικό επίπεδο εκφράζεται ως η διαλεκτική ανάμεσα στην καθολική Δικαιοσύνη και την Ελευθερία, δηλαδή την αντίσταση ενάντια στις κατεστημένες σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Και εδώ αρχίζουν οι δυσκολίες: γιατί κάθε Λόγος ενέχει πάντα δύο πλευρές, είναι διφορούμενος. Ως Λόγος είναι αφενός μια γέφυρα συνεννόησης με τον Άλλον, επομένως μπορεί να οδηγήσει στην αναγνώριση της ύπαρξης και της ιδιαιτερότητάς του, ακόμα και μέσα από την αντίφαση, οδηγεί δηλαδή στην αναγνώριση της Διαφοράς του Άλλου και στην εδραίωση της Αξιοπιστίας. Αλλά από την άλλη, κάθε Λόγος μπορεί να είναι και μια απάτη, ένα ψέμα με το οποίο μπορώ να ξεγελάσω τον άλλον, να τον παραπλανήσω και να τον κάνω εξάρτημά μου, για να ικανοποιήσω φαντασιακές βλέψεις παντοδυναμίας και παντογνωσίας: η πρώτη περίπτωση προϋποθέτει μια αναπτυγμένη ατομικότητα, η οποία έχει ανεξαρτητοποιηθεί τόσο από τις υποκειμενικές φαντασιώσεις όσο και από οιαδήποτε ομάδα ή μάζα με την οποία διατηρεί κριτικές σχέσεις και δεν ταυτίζεται μαζί της. Από εδώ πηγάζουν οι έννοιες του Κράτους Δικαίου και

της Κοινωνίας Πολιτών. Η δεύτερη περίπτωση της κυριαρχίας της φαντασιακής διάστασης σημαίνει αντίθετα την κυριαρχία της αναξιοπιστίας, δηλαδή την ανεπαρκή διαφοροποίηση του ατόμου από σωβινιστικά, μισαλλόδοξα, συντεχνιακά ή κορπορατιστικά συμφέροντα, και τη φαντασιακή ταύτιση μαζί τους. Από εδώ πηγάζει τόσο η πελατεία όσο και ο λαϊκισμός ή ο κοινοτισμός, δηλαδή η υστερία των μαζών.

Βέβαια, η περίπτωση στην οποία ο ορθός Λόγος και η αξιοπιστία ισχύουν δεν σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί μια Δίκαιη Κοινωνία, αλλά μόνον ότι οι άνθρωποι έχουν μπει μέσα σε μια ιστορική διαδικασία, η οποία, αν συνεχιστεί, θα οδηγήσει στο μέλλον σε πιθανόν δικαιότερες μορφές εργασίας και εξουσίας. Εδώ ήδη μπαίνει πάλι ένα πρόβλημα: είναι δυνατόν να μιλήσει και να «πιστέψει» κανείς (γιατί μόνο για «πίστη» πρόκειται και όχι για κάτι το σίγουρο) όχι μόνο σε «δικαιότερες» μορφές κοινωνίας, αλλά στην ουτοπία μιας «απόλυτα δίκαιης» κοινωνίας; Σύμφωνα με όσα αναπτύξαμε ως εδώ, αυτό δεν είναι δυνατό, και εδώ έγκειται η αυταπάτη κάθε απελευθερωτικού κινήματος, μια αυταπάτη που αναγκαστικά οδηγεί στην αναπαραγωγή των παλαιών μορφών κυριαρχίας από τους ανερχόμενους νεόπλουτους και σε μια πολιτισμική παλινδρόμηση.

Αυτό γιατί η ουτοπία μιας απόλυτα δίκαιης Κοινωνίας και απόλυτης υλικής αφθονίας είναι μια από τις βασικές φαντασιώσεις κάθε ανθρώπου, από την πρώιμη παιδική ηλικία: είναι η νοσταλγία της κοιλιάς της μάνας,

η κατάργηση κάθε συμβολικής διαμεσολάβησης, δηλαδή κάθε Λόγου και κάθε διαφοροποίησης, γενικά η κυριαρχία της αμεσότητας και η κατάργηση κάθε νόμου. Αυτή δε η φαντασίωση αποτελεί ωστόσο πάντα μια κινητήρια δύναμη των ανθρώπινων πράξεων, έτσι ώστε το μεγάλο πρόβλημα είναι πώς αυτή θα μπορέσει να μεταβληθεί ή να μετριασθεί σε πιο έλλογα και έννομα σχήματα, έτσι ώστε να αποφευχθεί η καταστροφική συνέπεια αυτής της φαντασίωσης. Γιατί, όπως κάθε φαντασίωση του Απολύτου, σημαίνει τη φυγή από την Πραγματικότητα, δηλαδή το χάσιμο της αίσθησης της Πραγματικότητας, και αυτό εκδηλώνεται στην πράξη με την εθελούσια τύφλωση ενάντια σε κάθε τι που αντιφάσκει στη φαντασίωση, καθώς και με το μεγάλο μίσος και την επιθετικότητα ενάντια σε κάθε άλλον που δεν συμμερίζεται αυτή την τύφλωση. Η ακραία περίπτωση αυτής της κατάστασης είναι ο ολοκληρωτισμός (φασισμός, σταλινισμός) και η τρομοκρατία. Ο φανατισμός δηλαδή αυτής της στάσης εκδηλώνεται με την απόρριψη κάθε γέφυρας, διαμεσολάβησης και διαφοροποίησης ανάμεσα σε αντίθετες απόψεις και σε αντίθετες ομάδες: μια διαφοροποιημένη και ανεξάρτητη σκέψη και στάση είναι αδύνατες, γιατί ο «άλλος» (που είμαστε πάντα και εμείς οι ίδιοι) τις θεωρεί «υποπτες», αλλά αυτό είναι το άλλοθι για τον καθένα, προκειμένου να δικαιολογήσει τη δική του κακοπιστία.

Θεωρούμε ότι όλες αυτές οι διευκρινίσεις ήταν απαραίτητες για να αναλύσουμε σε βάθος το φαινόμενο του λαϊκισμού που το συσχετίζουμε και με τον κοινοτισμό.

Εδώ δεν μπορούμε να κάνουμε μια ιστορική ανάλυση μιας συγκεκριμένης μορφής λαϊκισμού: είναι βασικό να κατανοήσει κανείς πρώτα το φαινόμενο σε όλο του το βάθος (ψυχολογικά ειδικότερα). Αυτό γιατί υπάρχει δεξιός και αριστερός λαϊκισμός, όπως επίσης θρησκευτικός και εγκόσμιος, ή μικροαστικός και εργατικός λαϊκισμός. Όπως δε και η πελατεία, μπορεί να συνδυάζεται με άλλες μορφές πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Είναι όμως ξεκάθαρο ότι ο λαϊκισμός προϋποθέτει μια ψυχική στάση που αντιστοιχεί σε μια ατελή κοινωνική και ψυχική διαφοροποίηση: το άτομο είναι εδώ αιχμάλωτος, όμηρος της ομάδας. Πλην όμως η αποτελεσματικότητα αυτής της ψυχολογίας των μαζών προϋποθέτει

- α) ένα οργανωτικό σχήμα εξάρτησης των οπαδών από τον χαρισματικό αρχηγό, χωρίς αυτόνομες διαμεσολαβήσεις·
- β) έναν ιδιαίτερο Λόγο και μια σειρά συμβόλων που γίνονται έκφραση και φορέας της ιδεολογίας που δικαιολογεί αυτό το οργανωτικό σχήμα·
- γ) μια ομάδα λεγόμενων διανοουμένων, οι οποίοι παράγουν και διαδίδουν (μέσω διαφόρων μέσων) αυτόν τον λόγο, και τέλος
- δ) τη συνολική κατάσταση αστάθειας της κοινωνίας και των ατόμων που την αποτελούν, έτσι ώστε να επιτρέψουν σ' ένα τέτοιο σχήμα να έχει επιτυχία.

Πολλές φορές ξεπηδάει στην ιστορία ένα αναπάντεχο φαινόμενο που κανείς δεν είχε προβλέψει: έκπληκτος τότε γι' αυτό το «τέρας» που γεννήθηκε, ψάχνει να βρει τα αίτιά του, και εκ των υστέρων ανακαλύπτει πολλά φαινόμενα που δεν έβλεπε πριν, ενώ αυτά υπήρχαν εμπρός στα μάτια του καθενός. Η λαϊκιστική δημαγωγία δεν σημαίνει πάντα την προσήλωση σε έναν αρχηγό, γιατί δύσκολα η συγκυρία γεννάει έναν τέτοιο. Σημαίνει πριν απ' όλα την αυτοϊδεοποίηση ενός μυθικού συλλογικού όντος, το οποίο μπορεί να έχει διάφορα ονόματα: κοινότητα των εν Χριστώ αδελφών, έθνος, λαός, αγροτιά, εργατιά, φοιτητόκοσμος, προλεταριάτο, Τρίτος Κόσμος κτλ. Το μυθικό αυτό ον δίνει σε όλες αυτές τις λέξεις μια ειδική, μαζική σημασία, που επιβάλλει μια ιδιαίτερου τύπου πνευματική τρομοκρατία: γιατί ποιος θα τολμούσε να πει ότι είναι ενάντια στο «έθνος» ή στο «λαό»;

Το περιεχόμενο όλων αυτών των μαζικών σχημάτων έγκειται στο αίτημα της ομοιογένειας: το πνεύμα του λαϊκισμού είναι εξ ορισμού ο αντιελιτισμός, ο αντιδιανοουμενισμός, η αριστοφοβία, η αμεσότητα, το άτυπον — δηλαδή όλη εκείνη η εντύπωση «ζωικής θερμότητας» και «οργανικής συνοχής». Είπαμε «το αίτημα της ομοιογένειας», χωρίς χωρισμούς και αποστάσεις: κάθε άτομο με ιδιαιτερότητα και προσωπικότητα ή διαφωνούσα γνώμη ή στάση προκαλεί το φθόνο των ίσων και μέτριων και γίνεται αντικείμενο εχθρικό που πρέπει να αποκλεισθεί ή να εξοντωθεί, και εδώ έχει την πηγή της έννοια του φαντασιακού «εσωτερικού» ή «εξωτερικού»

εχθρού, του ξένου. Αλλά όλο αυτό το ολοκληρωτικό σχήμα λειτουργεί βασιζόμενο επάνω σε μια εξαίρεση: το πρόσωπο του αρχηγού, ο οποίος έχει το προνόμιο να κάνει ό,τι θέλει και να μη δίνει λογαριασμό σε κανέναν. Αυτό γιατί γίνεται το κοινό *Ιδεώδες τού εγώ* των ατόμων μέσα στη μάζα, δηλαδή γίνεται το πρότυπο που λατρεύουν και το οποίο αποτελεί τον αποκλειστικό συνδετικό κρίκο ανάμεσά τους. Όμως ο αρχηγός ως χαρακτηριστικός ηγέτης μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να αντικατασταθεί από μια οικογένεια, μια κλίκα, μια οργάνωση κτλ.

Από την περιγραφή της ψυχολογίας του λαϊκισμού διαφαίνεται ότι η «μάζα» που αυτός συγκροτεί, δημιουργεί έναν συμπαγή πόλο εξουσίας, που ωθεί στην πόλωση με άλλους πόλους εξουσίας και λειτουργεί μέσω του αποκλεισμού όλων των διαφοροποιήσεων ή των εξαιρέσεων. Έτσι οι προκαταλήψεις και οι συκοφαντίες, η προβολή και μετάθεση των ίδιων (κακών) προθέσεων στον «κακό» άλλον, η κακοπιστία, ο αντισημιτισμός, η πρακτορολογία κτλ. συνιστούν στοιχεία αυτού του λαϊκιστικού λόγου, μέσω του οποίου συγκροτείται τόσο η ιδεολογία όσο και η οργάνωση του «λαού».

Κοινωνιολογικά ο «λαός» συγκροτείται σε μεταβατικές ιστορικές συνθήκες και σε καταστάσεις ταξικής ρευστότητας, σύγχυσης και κινητικότητας. Βασικό ρόλο παίζει η σχέση ανάμεσα στην ταξική προέλευση, στην ταξική κατάσταση στο παρόν και στην παράσταση του επιθυμητού μέλλοντος. Έτσι, τα διάφορα άτομα που α-

ποτελούν τον «λαό» δεν είναι ούτε ενταγμένα σε ένα σταθερό κοινωνικό οικοδόμημα, αλλά ούτε και έχουν μια ορθολογική, συλλογική, παράσταση του τι θα έπρεπε να αλλάξει.

Βασικό είναι εδώ να εντοπιστεί ο διαφορούμενος και αμφίροπος χαρακτήρας κάθε επαναστατικού κινήματος, γιατί πάντα αυτό έχει δύο πρόσωπα, πράγμα που πολλοί ερευνητές έχουν παραβλέψει. Κάθε επανάσταση έχει πάντα και μια φασιστική ή σταλινική όψη, η οποία είναι θεμελιακά αντι-δραστική. Αυτό γιατί αντιδράει φαντασιακά απέναντι στην Πραγματικότητα, υποκαθιστώντας και μεταθέτοντας τους πραγματικούς αντιπάλους με φαντασιακούς εχθρούς.

Όλα τα λαϊκιστικά κινήματα είναι οπισθοδρομικά, και κυριαρχούνται από τη φαντασίωση και τη νοσταλγία της παλινόρθωσης της παλαιάς εποχής, όπου δήθεν κυριαρχούσε μια αλληλεγγύη μέσα στη λαϊκή κοινότητα. Στην πραγματικότητα, στις προκαπιταλιστικές και στις έως σήμερα γνωστές σοσιαλιστικές κοινωνίες, κυριαρχούσε και κυριαρχεί η διπλή υποδούλωση του ατόμου, τόσο απέναντι στο σύνολο όσο και στον αφέντη. Αλλά ο λαϊκισμός σημαίνει την ανικανότητα και την απροθυμία διαφοροποίησης και ανάπτυξης του αυτόνομου υποκειμένου και του Νόμου, γιατί ταυτίζει κακόπιστα δύο διαφορετικά πράγματα: από τη μια, το ότι η διαδικασία της διαφοροποίησης, έτσι όπως ιστορικά άρχισε στη Δυτική Ευρώπη, είναι μια διαδικασία καθολικής σημασίας, τόσο αναπόφευκτη όσο και επιθυμητά, και από την άλλη το

ότι συγχρόνως με αυτή τη διαφοροποίηση (που γίνεται στο συμβολικό πεδίο) έλαβε και λαμβάνει χώραν η κυριαρχία του εργαλειακού λόγου της καπιταλιστικής και γραφειοκρατικής κοινωνίας σε Ανατολή και Δύση (που τοποθετείται στο φαντασιακό επίπεδο). Η λαϊκιστική στάση, αντί να εκλέξει το πρώτο και να απορρίψει το δεύτερο, κάνει κάτι άλλο: μεταθέτει και ταυτίζει το δεύτερο με το πρώτο, απορρίπτει στη συνέχεια το πρώτο και αναπαράγει έτσι το δεύτερο, έχοντας όμως πάντα το άλλοθι και τη (φαντασιακή) «καλή συνείδηση» ότι το καταπολεμάει. Πέραν αυτού, όλο το κακό είναι συγκεντρωμένο στη Δύση, ενώ το καλό σ' εμάς, πράγμα που καλύπτει όλη μας την αναξιότητα. Όποιος δεν τολμήσει να ξεσκεπάσει αυτά τα πράγματα, γίνεται αμέσως αντικείμενο μίσους και επιθετικότητας, σαν να ήταν ο ίδιος η αιτία τους.

Εδώ υπάρχει ένα πρόβλημα για τη Διανόηση την ίδια: ένα τμήμα της περνάει στην υπηρεσία του λαϊκισμού, δίνοντας κυνικά ένα ιδεολογικό περιεχόμενο στα συνθήματά του. Το άλλο τμήμα της κριτικής διανόησης βρίσκεται εμπρός στο εξής δίλημμα: ενώ θέλει να κάνει κριτική, ακριβώς στον κυριαρχούντα εργαλειακό λόγο, εντούτοις ξέρει από την άλλη ότι η λαϊκιστική μάζα και οι αρχηγοί της καταλαβαίνουν το αντίθετο όταν χρησιμοποιούνται τέτοιες έννοιες όπως «ιμπεριαλισμός», «κεφάλαιο», «αστική τάξη», «πλουτοκρατία», «ορθολογισμός», «δημοκρατία», «σοσιαλισμός», «αλλαγή» κτλ. Αυτές οι έννοιες γίνονται κλισέ με τα οποία ο λαϊκισμός

θέλει να οπισθοδρομήσει ιστορικά, απορρίπτοντας όλα τα επιτεύγματα του Διαφωτισμού, του Ορθολογισμού, του κράτους Δικαίου κτλ. Έτσι, η κριτική διάνοηση δεν είναι ποτέ «οργανική» αλλά αποτελείται από «διχασμένα υποκείμενα»: αναγκάζεται να μιλάει δύο γλώσσες, να υπερασπίζεται τα αυτονόητα και να εμφανίζεται προς τα έξω ως δήθεν «αντιδραστική» και «αντιλαϊκή», ενώ αντίθετα είναι ο «λαός» αντιδραστικός.

Οι τρεις πηγές του λαϊκισμού είναι πάντα τα τρία κατεστημένα: της εκκλησίας, του κράτους και του στρατού, καθώς και των παραδοσιακών αριστερών και εργατικών κομμάτων. Ιδιαίτερα σε μεταβατικές κοινωνίες («υπό ανάπτυξη»), τα παραδοσιακά στοιχεία —όπως η οικογένεια και η πελατεία ή η ομάδα και η μάζα— συνυπάρχουν με τα σύγχρονα στοιχεία σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, με αποτέλεσμα το διχασμό και τη διάσπαση των θεσμών και την αλλοίωση της αντίληψης της πραγματικότητας από τους πολίτες. Μικρότητα, άσκοπη θεωρητικολογία, ψευδοπλουραλισμός και πραγματισμός, υπερφορμαλισμός και αναξιοπιστία, όλα αυτά είναι συμπτώματα αυτής της κατάστασης, που χαρακτηρίζεται από τη μεταφορά ιδεών αλλά όχι και θεσμών από αναπτυγμένες χώρες. Ο λαϊκισμός αντί να εισάγει και τους θεσμούς, αντίστροφα θέλει να εξαλείψει και τις ιδέες.

Τελικά, σε ποια ιστορική συγκυρία εμφανίζεται σε μια ορισμένη χώρα ο λαϊκισμός φασιστικής, δεξιάς, σοσιαλιστικής ή σταλινικής κτλ. φύσης; Όπως αρχικά αναλύσαμε, βασίζεται επάνω σ' ένα απόθεμα φαντασιώσεων,

που ο καθένας πάντα φέρει μέσα του. Όμως δεν φτάνει ο καθένας στο σημείο να τις εκφράσει προς τα έξω, αλλά είτε τις απωθεί είτε τις μεταβάλλει και τις μετατρέπει σε πιο διαφοροποιημένα σχήματα λόγου και πράξης. Αλλά όταν η γενική πολιτική και πολιτιστική κουλτούρα ενός τόπου είναι χαμηλή και διχασμένη, όταν επί δεκαετίες επικρατεί λανθάνων ένας λαϊκισμός της δεξιάς ή της αριστεράς, όταν η γενική ψυχολογική κατάσταση χαρακτηρίζεται από το άγχος απέναντι στις φαντασιακές ή και τις πραγματικές απειλές που επιφέρει ο εκσυγχρονισμός σε μια θεσμικά απροετοίμαστη χώρα και όταν κυριαρχεί πλατιά το αίσθημα κατωτερότητας απέναντι στους Ευρωπαίους, τότε όλα συντελούν στο να εμφανισθεί με μεγάλη πιθανότητα μια αρνητική, οπισθοδρομική αντίδραση στον εκσυγχρονισμό από μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού.